

ALEXANDRU NICULESCU

ASPECTE ALE LATINEI CREȘTINE ROMÂNEȘTI

I.

Din terminologia vieții spirituale românești: rom. *suflet*

În amintirea marelui Eugeniu Coșeriu

Într-un recent volum – apărut postum – al eminentului lingvist care a fost Eugen Coșeriu, *Limba română – limbă romanică* (titlu dat, probabil, de editor, Nicolae Saramandu) sunt adunate cu sârguință o mulțime de însemnări ale Maestrului privind limba română. Note științifice, idei disparate, teme schițate, „de studiat” ulterior – acestea au fost adunate de editor (care i-a fost și colaborator la Universitatea din Tübingen) și oferite lingvisticii noastre din țară. Numai că... În țară, cartea nu a avut niciun ecou, nicio urmare... Sunt specialiști în lingvistica românească – nu puțini! – care nu o cunosc.

Și totuși, lucrarea *Limba română – limbă romanică* (Editura Academiei, 2007) merită atenția noastră, a lingviștilor – și nu numai a noastră. Coșeriu dezbate în ea idei comparativiste lingvistice, vorbind despre problemele românești, din perspectiva românei sale „de baștină”. Coșeriu a fost un mare lingvist occidental, dar a rămas, în toate și în tot, un lingvist român (Iorgu Iordan îl califică drept „cel mai mare lingvist român în viață”!).

1. Într-o notă (*Inimă – Evoluție și opoziții structurale*, p. 32) profesorul din Tübingen, explicând teoriile semanticii sale structurale, analizează o triplă opoziție (în latină): *mens/animus/cor*, străduindu-se a explica de ce în română nu a rămas decât opoziția *anima/mens*, adică *inimă* (emoție) vs. *minte* (intelect).

Dar de ce nu a luat în seamă Coșeriu și termenul *suflet* (care a desemnat conceptul „anima”)? De aici înainte începe analiza noastră.

2. Mai întâi trebuie menționat faptul că **numai** româna a dat unui termen derivat din latinescul *sūfflāre* > *sufila*, sensul „anima”. Celelalte variante romanice au conservat pentru acest termen numai sensul „souffler” (germ. *blasen*). Dicționarul romanice al lui W. Meyer-Lübke (REW) alătură, printre derivații verbali, rom.

DACOROMANIA, serie nouă, XIV, 2009, nr. 1, Cluj-Napoca, p. 25–36

suflet „Seele”, cuvinte precum fr. *soufflet*, prov. *soflet* „instrument muzical care produce sunete muzicale prin suflare” (germ. *Blasebalg*). Dar termenul lat. **sufflitus* nu este atestat!

Celălalt termen, lat. *anima* (din gr. *anemos*), a avut o evoluție paralelă (contaminat, de altfel, cu *animus*, de aceeași origine grecească). Conform dicționarelor latine (Quicherat – Daveluy, Chatelain, în primul rând), *anima*, cu sensul originar „souffle, vent, exhalation, respiration”, avea și sensul „principiu vital”, „existence, âme” (cf. *constare hominem ex anima et corpore dicant*, la Pacovinus, tragedian, sec. II î. Cr.). De aici și sensul „suflu al vieții” (*animam extinguere* la Terentius). Odată cu autorii creștini, de prin sec. III, *anima* a desemnat exclusiv „sufletul omului” (*dilige Dominum ex toto anima tua*, Hieronymus).

Textele arată însă că latina dispunea și de alți termeni care aveau aceleași semnificații. Pornind de la noțiunea „suflu divin” transmis creaturii Sale (omului) spre a-i da viață, traduceri latine ale Bibliei grecești recurg la o serie de termeni precum *flatum*, *spiraculum*, *(in)spiramen(tum)* și, bineînțeles, *anima (vivens)*. Pe lângă aceștia apare și *spiritus (vitae)* – derivați, cum se vede, de la verbele *flo-flare* (sau în compunere cu *in-* și *sub-*) sau *spirare* (sau în compunere cu *in-*). Celebrul text din *Genesis*, 2,7 devine în diverse traduceri latine *inspiravit... spiraculum vitae; (in)flavit... (in)spiramen(tum); adflavit ea flatum; sufflavit inspirationem; sibilavit animam*, precum și *insufflavit... eius spiritum vitae*; Tertullianus (155–222) preferă în toate cazurile *adflavit... eius flatum; flatum vitae*, rezervând termenul *spiritus* numai pentru spiritul divin suprem (*Spiritus Sanctus*), așa cum era uzul creștin în sec. II–III, în comunitățile creștine din Africa¹. *Spiritus* era atribuit exclusiv Divinității creatoare supreme – transmis prin cultura teologică. *Anima* – *animus*, atribuit mai ales viețuitoarelor, au continuat, ereditar, să existe în limbile romanice.

3. În limba română s-a păstrat lat. *anima*, dar cu sensul concret „inimă” (chiar cu o extensiune semantică: „stomac”; cf. *mă doare la inimă*). Cu sensul „element vital (la om)” s-a făcut apel la un derivat al verbului *sufflare* (rom. *sufla*) sub forma neatestată **sufflitus*. În primele sale utilizări românești, *suflet* are – și el! – sensul „răsuflare, respirație”: *vedeți-mă fără glas și fără suflet* (*Codicele Voronețean*, DLR, s.v.); cf. și *răsufllet* „răsuflare (animală)” – cf. *pe nări el scoate suflet puternic; când sufletul slobozea / Lemnele se dărâma*, DLR, s.v. Alte atestări ale termenului *suflet* (sec. XVI) arată însă că *suflet* capătă treptat, în timp, sensul lat. *anima* (cf. germ. *Seele*), opus corporalității: *și-ș desparte sufletul den trup cu multă nevoiță*, Coresi, *Caz. II* (apud DLR, s.v.); *trupul fără suflet mort este* (*Palia de la Orăștie, ibidem*, s.v.); *sufletul lui întru elu iaste* (*Codicele Voronețean, ibidem*, s.v.). De bună seamă, limbajul bisericesc (ortodox) a avut un rol însemnat în

¹ Cf. Tertullianus, *Adversus Judaeos*, 2, 9; și la Sf. Augustin, *Epistola XIII ad Restitutum presbyterium*, care face distincție între *flatus* și *spiritus*, în conformitate cu termenii grecești *pnoén* și *pneüma* (vezi *infra*).

evoluția semantică a termenului *suflet*. În acest context cultural se vorbea despre *dereptarea* (= îndreptarea) sufletului omului, adică a comportamentului moral, a mentalității – despre *învățătura de/pentru suflet* sau despre evanghelie ca *folositoare de suflet carte* (vom vedea mai departe că, odată cu slavizarea creștinismului românesc, apar sintagme și expresii preluate din unele limbi slave).

Utilizarea termenului *suflet* rămâne legată îndeosebi de viața spirituală a omului. Este frecvent întrebuițat în sec. XVI – după cum rezultă din *Indicele paralel lexical* alcătuit de Florica Dimitrescu (1978, p. 227) –, întrucât termenul apare în toate textele examinate.

4. Dar lat. **sufflitus*, în semantica utilizării sale, îi lipsesc elemente importante: nu precizează cine „suflă”, către cine „suflă” sau cine atribuie și cine primește și posedă viață. Din exemplele latine mai sus menționate se vede bine (Tertullianus, Sf. Augustin) că este vorba de **două** aspecte: o acțiune – în speță „in-suflare” (*inflativ, adflativ, insufflaviv* etc.), care este a Creatorului, și un „rezultat”: „suflul” primit de om. În traduceri biblice din greacă în latină (Mesychius presbyter Hierosolimitanus: *de suo spirito et flatu in principio insufflaviv Deus flatum*) reiese cu claritate această distincție teologică. Tertullianus arată și el (vezi mai sus, în notă): *graeca scriptura signavit adflatum nominans non spiritum... intellege itaque adflatum minorem spiritu esse*. Sf. Augustin (Hipponiensis, vezi mai sus, în notă): *Deus hominem pulverem de terra et insufflaviv sive inspiravit in faciem eius spiritum vitae: non sit graecus pneuma quod solet dici spiritus sanctus sed pnoen quod nomen in creatura quam in creatore... legitur. Hoc vocabulum non „spiritum” sed „flatum” appellare maluerunt²*. „Suflul divin”, emis, și „suflul vieții umane”, primit, au fost dintru început (după o perioadă de confuzie terminologică, în traduceri multiple din greacă care circulau în Africa, în sec. II) distinct despărțite în cultura teologică creștină. Ulterior însă, în transmiterea în limbile romanice, deosebirea și-a pierdut din rigoare: *flatus* nu s-a păstrat, iar *spiritus* a fost conservat numai pentru spiritul divin suprem, pe cale cultă.

Niciuna dintre aceste subtilități terminologice culte nu a ajuns în zonele orientale greco-latine! Lat. **sufflitus* s-a referit întotdeauna la „creatură”, iar verbul *insufflare* s-a transmis sub forma *sufflare* (ca în alte idiomuri romanice). Rom. *suflet* ar fi deci „rezultatul” suflului divin care, semantic, poate fi alăturat seriei *spiraculum, (in)spiramen(tum), flatus*, mai sus menționate, din primele perioade creștine culte. Dar, într-un registru inferior de limbaj, **sufflitus* rămâne în zona semantică [Uman][Animat].

Nu credem a greși prea mult dacă am considera (dat fiind că termenul apare numai în română) lat. **sufflitus* – dacă a existat! – ca un element lexical din latina creștină vorbită (chiar populară) în regiunile Orientului greco-latin. Sau un ulterior substituit al lat. *anima*.

² Aceste citate ne-au fost comunicate de prof. Cesare Alzati, căruia îi mulțumim călduros și pe această cale (vezi *infra*).

5. De aceea am considerat necesar a ne adresa limbii grecești – din care au trecut în latină principalele concepte ale teologiei creștine. În limba greacă exista verbul *pnein* „a (in)sufla”, alături de *pnoé* „suflu vital” și *pneúma* „suflu divin creator” – toate trei din aceeași rădăcină lexicală. De bună seamă, *primele* implantări ale religiei lui Iisus în zonele nord-balcanice în cetățile portuare (Tomis, Callatis etc.) s-au efectuat pe țărmurile Pontului Euxin (Marea Neagră) în limba greacă. Creștinismul grecesc (sau greco-latin) ajungea acolo de departe, din regiunile Capadociei, dar și din Helada (*Graecia*), aceasta din urmă legată de Alexandria. (Pe lângă greci, trebuie să presupunem că în cetățile grecești locuiau și latino-foni³.) Dacă greaca era, în acea vreme, limba evangheliilor iudeo-grecești, latina nu ajunsese încă să-și construiască terminologia corespunzătoare.

Altfel spus, creștinismul primitiv în greco-latina pontică ar fi putut avea două exprimări: în greacă (*pnein* – *pnoé* – *pneúma*) și în latină (*(in)sufflare* – **sufflītus*). Cum s-ar fi putut denumi, cu termeni latini, gr. *pneúma*? Nu putem răspunde cu exactitate la această întrebare: este probabil ca pentru noțiunea „Spirit divin suprem” să fi fost întrebuințat termenul latin corespunzător *spiritus*, precum, de altfel, în toate cele dintâi traduceri latinești din greacă (ante-Tertullianus). *Spiritus* era derivat din *(in)spirare*, ca și **sufflītus*, din *(in)sufflare*.

Se disting astfel **două** direcții lexicale în translația Scripturilor Sacre din greacă în latină: *(in)spirare* – *spiritus* (cult), precum și *(in)sufflare* – **sufflītus*, amândouă traducând termenii grecești *pneúma* și *pnoé* (Sf. Augustin: *Deus... insufflavīt sive inspiravit... Spiritum vitae* – loc. cit.). Primii termeni, aparținând culturii, nu s-au transmis, ereditar; *insufflare*, în schimb, a continuat în limbile romanice. **Sufflītus* (corespunzând lat. *flatus*, dispărut) nu este menținut decât în română. Am putea deduce că, în cursul expansiunii creștinismului primitiv (sec. III–IV), cele **două** serii terminologice de mai sus corespundeau unor registre de limbaj sociocultural distincte: un limbaj cult al traducătorilor-exegeți din greacă în latina cultă și alt limbaj, într-un registru inferior, apropiat de limba vorbită și înțeleasă mai ușor, pe care îl utilizau misionarii și alte persoane creștinate spre a răspândi noua religie *in populum*. Latina creștină orientală populară folosea probabil *insufflare* (deci **sufflītus*); dar latina cultă scriptică folosea oare termenul *inspirare*? Conceptul „spirit divin suprem dătător de viață”, corespunzător gr. *pneúma* a fost creat și introdus, teologic, de cultura greco-latină a traducătorilor. Bineînțeles, răspândit, ulterior, în toate zonele creștinate – de presupus și în zonele nord-balcanice.

6. Rămâne – în această perspectivă – deschisă problema implantării creștinismului de limbă latină în zonele transdanubiene-carpătice. Departe de a fi de

³ Am afirmat în Niculescu 2003, p. 171 și urm. că pe țărmul Mării Negre a avut loc **cea dintâi** pătrundere a creștinismului în zonele *Scythiei Minor* (probabil, în greacă). A se consulta și Nicolae V. Dură, „*Scythia Minor*” (*Dobrogea*) și *Biserica ei apostolică. Scaunul episcopal și mitropolitan al Tomisului* (sec. IV–XIV), București, 2006 – cu toate precauțiile de rigoare.

acord cu ipotezele vehiculate în prezent de Biserica Ortodoxă din România privind, cum scria regretatul teolog părintele D. Stăniloae („România liberă”, 19–20 oct. 1991), originile „apostolice” (prin Sf. Andrei) ale creștinismului românesc⁴; cercetările dezvăluie alte aspecte, mai aproape de istoria reală. Noi înșine am arătat în *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, vol. 4, p. 171 și urm. că, pe teritoriul actual românofon, au avut loc **două** încreștinări: cea dintâi, cum am văzut mai sus, pe țărmul Mării Negre (Pontul Euxin) și, ulterior (începând din sec. IV), cea de a doua, în Transilvania. Pătrunderea religiei lui Iisus pe un „coridor” oriental și pe altul occidental a fost demonstrată de mari istorici români, Nicolae Iorga și George Brătianu (în vremea din urmă, și de dl Răzvan Theodorescu).

Deosebit de relevante sunt, astăzi, contribuțiile lui Cesare Alzati, profesor la Universitatea Catolică „Sacro Cuore” din Milano, unanim apreciat pentru cercetările sale istorice dedicate spațiului religios românesc. În mai multe volume succesive, dar mai ales într-o lucrare recentă (2007), Alzati susține, cu argumente istorice, teologice, chiar arheologice că, la nordul Dunării, în Transilvania, creștinismul s-a implantat în limba latină în sec. IV–VI. O consecință a diviziunii Imperiului Romei (395) și a trecerii provinciei Illyricum din jurisdicția Romei sub autoritatea ecleziastică din Constantinopol. Se explică astfel terminologia creștină românească de origine latină, în care se regăsesc laolaltă elemente de ceremonial de cult, norme de comportament disciplinar sau termeni de inițiere liturgică. Această datare a fost confirmată și de istoricii români (cf. în special Cesare Alzati, *Alle fonti dell'autocoscienza culturale romana. Cristianizzazione e tradizione ecclesiastica medievale*, sub tipar în volumul colectiv *Geografia e storia della civiltà letteraria romana nel contesto europeo*, editat de Associazione Italiana dei Romanisti). Termeni latini precum *Dumnezeu*, *basilica*, *boteza*, *cumineca*, *păresimi*, *câșlegi* etc. solicită – afirmă Cesare Alzati – examinarea în contexte istorice, funcționale și teologice diferite.

Implantarea creștinismului în zonele danubiene-carpatică (Banat, Transilvania), pe lângă creștinismul anterior implantat în Scythia Minor, a adus în prestațiile religioase termeni precum cei de mai sus, să le spunem, „de bază”, alături de alți termeni creștini importanți (numele zilelor săptămânii, sărbătorile mari etc.). Printre aceștia este de presupus că a apărut și *anima* cu sensul creștin, „principiu vital”, pe care îl avea și lat. **sūfflitus*, existent încă dintru început în terminologia creștină greco-latină. **Sūfflitus* avea în comun cu *anima* nu numai originea grecească, ci și sensul static: un atribut vital (fără referință la Creator și la creatură). Suprapunerea celor doi termeni s-a soldat cu orientarea către o semnificație concretă a substantivului *anima*, devenit, cum se știe, *inimă* (care se caracterizează printr-o dublă utilizare: **cultă** (așa cum arată E. Coșeriu), după modele occidentale (vezi p. 32 din volumul *Limba română – limbă romanică*) și **populară** (cf. *mă doare la inimă*, în care *inimă* apare cu extensiuni semantice). Consecința: *suflet* a ocupat, singur, sensul germ. *Seele*. Dar întrebarea rămâne deschisă: cum era denu-

⁴ Aceeași opinie și la Nicolae V. Dură, *op.cit.*

mit, în această perioadă latină (sec. IV–VI), conceptul „spirit divin suprem” (cel „dătător de viață”)? Nu putem da un răspuns acceptabil atâta timp cât nu dispunem de probe privind transmiterea lui *spiritus* (termen cult).

7. În aceste circumstanțe cultural-istorice a avut loc slavizarea creștinismului originar greco-latin. Începând cu sec. IX, odată cu creștinarea slavilor bulgari (864), după traducerea în slavonă din greacă (sec. X) inițiate de Metodiu și de Chiril (Kyrillos) și continuate de ucenicii lor, în Bulgaria, cultul creștin românesc „intră” – cum scria N. Cartoian – în cultura bisericească slavă (în acord cu sudul Dunării). Este vorba, în fapt, de o subordonare ecleziastică dezlegată de autoritatea patriarhală grecească de la Constantinopol (dar, mai târziu, supusă celei de la Ohrida).

Această situație politico-teologică a adus, în terminologia vieții spirituale românești, un termen în plus: *duh* – dublând (din nou!) termenul *suflet*. Este foarte probabil ca utilizarea termenului *duh* să fi fost atribuită, mai întâi, conceptului *Sfântul Duh* (echivalent cu *Spiritus Sanctus*). În orice caz, *duh* aparținea, în principiu, limbajului religios. Textele vechi românești îl atestă în sintagme precum *duhul Domnului*, *duh de viață*, *duh viu* etc. Termenul *duh* evolua, semantic, în același mod ca *suflet*: de la „respirație (expirație), răsuflare” a unui „autor” (fie și Divinitatea creatoare) într-un „rezultat”, obiect (creat astfel), „creatură”: cf. *a suflat* [Dumnezeu] *cu duhul și învise* (= învie, perf. s.) *trupul* [lui Adam], pe care TDRG, s.v. l-a înregistrat din vechi povestiri populare. Sl. *duh*, trecut în română, este o traducere a gr. *pneúma* „suflu divin”.

Astfel *duh* se instalează în română în două sensuri: cel **echivalent** cu *suflet* (în care apare sensul „suflu, respirație”), în sintagme precum *a-și da duhul/a-și da sufletul* (probabil, calc slav), și cel **deosebit**, „suflet” (germ. *Seele*). În PO, p. 16 apare *Domnul Dumnezeu... suflă în el duh viu și fu omul suflet* (*Gen. 2.7*), tot astfel cum în *Psaltirea slavo-română* (1570) a lui Coresi este atestat *cu suflet frânt și cu duh smerit* (*Daniel, 3, 39*). Comparând fraza din textul românesc cu textul slavon (fotocopiat de Stela Toma, editoarea *Psaltirii slavo-române*), constatăm corespondențele *suflet smerit* – slav. *d(u)še sꙋkrušennꙋ* (trad. exactă: *zdrobit*) *duh – smerit* prin *duhom směrenom* (făcându-se deci distincția *dúše/duhom* „suflet”/„duh”). (Confruntarea cu textul latin din *Biblia Sacra* arată aceleași opoziții semantice. În *Gen. 2.7*: *inspiravit in faciem eius spiraculum vitae et factus est homo in animam viventem/spiraculum (vitae)* se distinge de *animam viventem*.) În *Daniel 3, 39*: *in animo contrito et spiritu humilitatis* (opoziția *animo/spiritu*; *spiritus*, ca și *duh*, reprezintă „suflul divin transmis de Divinitate și implantat în om”).

Dacă *suflet* este elementul uman, vital, *duh* are, în română, prerogativele dumnezeiești (elementul sacru, „insuflat” al ființei umane). Pe măsură ce se integrează în limba română, *duh* preia și alte sensuri ale termenului *suflet*. De exemplu „viețuitor, vietate”, precum într-un text referitor la corabia lui Noe, în care s-a adunat *tot trupul care iaste cu duh viu* (PO, p. 30). De notat sintagma *duh viu*, în care *viu* atribuie primului termen sensul „dătător de viață unei creaturi”, scoțându-l din sfera Divinității. Dar, într-o serie de contexte, cei doi termeni evoluează

separat. *Duh* capătă sensuri legate de domeniul **intelectual** (sinonim cu „minte”, „conștiință”, „inteligentă”): *vorbă de duh* „vorbă inteligentă”, *duhul blândeții* „spirit blând”, devenind, după introducerea neologismului *spirit* (din latină și italiană) sinonim cu acesta (*duhul legii/spiritul legii, om de duh/om de spirit*; termenul apare și în sintagme precum *sărac cu duhul* „lipsit de inteligență”). Se ajunge chiar la sensul „fire, ființă gânditoare, ego”: *Satiră duhului meu* a lui Gr. Alexandrescu. Prin aceleași evoluții semantice s-a împrumutat și sl. *duhovnikū*, rămas în română – *duhovnic* „preot, confesor”.

Suflet, în schimb, a luat clare sensuri legate de emotivitate și sentimente: *bun la suflet, suflet mare, cu/fără suflet* (limba curentă creștină, prin anii '30–'40, termenul *sufletist* „cu suflet bun, entuziast”). Ulterior a apărut, probabil din limbile romanice moderne (italiana, franceza), dubletul *inimă/suflet*: *bun la inimă, inimă mare, fără inimă* etc. (pe care le menționează, *loc. cit.*, E. Coșeriu). Ceea ce ar fi putut adăuga eminentul lingvist, excelent cunoscător al limbilor slave, este paralela cu sintagme slave semantic similare. În limbile slave, termenii *duh divin/suflet uman* se disting prin *duh/duša* (de fapt *duša* este un derivat din *duh*!). Precum în limba română, în rusă, bunăoară, apare *velikaja duša* „suflet mare”, *bezdušnâi* „fără suflet”, *dobren duša* „suflet bun”, *glubinka duša* „adâncul sufletului”. Nu ar fi exclus ca și construcțiile românești *cu suflet*, sau chiar *suflet* „bunătate” (*om de suflet*) să fi avut aceleași origini. Bineînțeles, aceste construcții paralele pot fi și independent create în fiecare limbă.

Trebuie să menționăm încă o dată faptul că bibliile latinești, reflectând o limbă și o cultură străveche greco-latină, au făcut apel, în traduceri sacre, la mai mulți termeni, cu nuanțe și conotații diferite: *insufflare – inspirare, *sufflītus, anima (animus) – flatus – spiritus*, repartizându-i în registre de limbaj diferite (cult/popular). Spre deosebire de latină, slava veche în care a fost tradusă *Biblia* din limba greacă vehiculează – ca și originalul – termeni din **aceeași** rădăcină lexicală: *duh – duša – rus. dyšati, slovac. dychat*⁵. Procedul traducerii din slavonă urmează modelul grecesc (o singură rădăcină) *pnein – pnoé – pneúma*: putem înțelege că este vorba de o traducere care nu are, precum latina, o tradiție culturală îndelungată, anterioară (un amănunt: în greacă apare și *psyché* „suflet uman”, care nu are corespondent în slavonă.)

*

8. Iată-ne la capătul acestei incursiuni lexicale în evoluția terminologiei spiritual-teologice în cultura românească. Am pornit de la nota ***Inimă. Evoluție și opoziții structurale***, schițată de Eugen Coșeriu, pentru a completa viziunea valorosului lingvist. În locul triadei latine *mens – animus – cor*, pe care Coșeriu o considera a se fi redus, în română, la *minte și inimă*, am încercat să completăm tabloul

⁵ Cf. și alte cuvinte românești de origine slavă, derivate din *duh*: *duhni, duhoare, duhăi, dihanie* (v. sl. *dāhanie*) – toate având sensul „a sufla (în ceva)”, „suflu”.

structural. Româna dispune într-adevăr de aceste două concepte, dar termenii sunt alții: *suflet* și *duh*. „Cheia” semantică nu este însă transformarea *anima* > *inimă*, ci termenul *suflet*. Pe care, dacă savantul l-ar fi luat în considerare, ar fi adăugat încă un element între ale sale *graeca in latino!*

Există însă o condiție: să fie luată în considerare contribuția slavă adusă, în română, pe lângă creștinismul original greco-latin și cel latin (sec. IV–VI). Terminologia românească s-a dezvoltat pe cale religioasă, ortodoxă, adăugându-și termenul *duh*. Spiritualitatea religioasă a românilor este exprimată prin termeni care dezvăluie, la o analiză mai amănunțită, existența a TREI contribuții succesive cultural-religioase: 1. greco-latină, 2. latină (occidental-illirică) și 3. greco-slav(on)ă. Prin *suflet* și prin *duh* – ca și prin verbul *sufflare* se acoperă concepte fundamentale ale vieții spirituale românești (extinse, ulterior, în limba vorbită, comună).

Contactul îndelungat cu cultura religioasă slav(on)ă și cu limbile slave (mai ales meridionale) a introdus creștinismul romanofon în zonele orientale slavo-constantinopolitane-balcanice ale ortodoxiei – căreia i-a oferit, începând de prin sec. XI–XII, o poziție treptat predominantă în terminologie. În componența creștinismului românesc, pătruns prin filiere dominate de cultura orientală, greacă, lipsesc elementele iudeo-creștine prezente în structurile religioase (teologice) ale creștinismului occidental latin (catolic).

Se poate afirma, în concluzie, că viața spirituală românească s-a dovedit tributară unor interferențe cultural-creștine: greco-latinitatea originală, latinitatea occidentală (Illyricum) din sec. IV–VI și creștinismul slav(on). Acestea au situat „sufletul” și mentalitatea romanității românești la confluența unor mari arii creștine ale Antichității.

Noi, românii, ne găsim, cum scria ziaristul francez Lucien Romier în 1932, nu numai *au carrefour de trois empires*. Noi suntem, mai ales, *au carrefour de trois christianismes*, pe care le-am păstrat întotdeauna în „duhul viu” românesc.

II.

Rom. creștin

*În memoria profesorului meu
Alexandru Rosetti*

1. Au trecut ani mulți de când Alexandru Rosetti (1895–1990) nu mai este printre cei vii. Cu puține excepții, lucrările sale – care au adus contribuții extrem de importante în studierea diacronică și structural-sincronică a limbii române – au dăinuit, rezistând vremurilor și schimbării strategiilor de cercetare. Exemplul major este *Istoria limbii române* (ediție definitivă, 1986), monumentală sa operă fără de care examinarea evoluției limbii române nu se poate concepe. Au rămas însă –

câte? – în umbră, uitate sau pur și simplu ignorate, ideile metodologice și sugestiile expuse în articole și studii risipite prin revistele de specialitate din țară sau din străinătate (pe unele dintre acestea le-a recuperat într-o serie: Rosetti 1977, 1983, 1985). De bună seamă, Rosetti 1985 este cel mai puțin cunoscută și consultată dintre lucrările sale.

2. Scriem aceste considerații tardive și încercăm a urma direcțiile sale de analiză a ceea ce noi am numit *romanitatea românească*, reluând cercetările sale în domeniul contactelor latinătății orientale cu nonlatinitatea balcanică, în zona „plurilingvă” din sud-estul Europei. În unele pagini din Rosetti 1977 și 1985, sunt subliniate concordanțele pe care atlasele lingvistice plurilingve (proiecte!) le „descopereau” (în lexic și semantică). Româna este, în extensiunea ei teritorială, nord-și sud-danubiană, un domeniu de studiu ideal al acestor contacte. Al. Rosetti i-a sesizat importanța!

Iată însă că, printre acestea, apare și o problemă – la prima vedere – fonetică. Este vorba de rom. *creștin* – care, după cum se știe, prezintă o evoluție fonetică specială: lat. CHRISTIANUS menține grupul -STI + vocală, deosebindu-se de alte cazuri precum PASTIONEM > pășune, USTIA > ușă etc. Mai mult chiar, în CHRISTIANUS, grupul consonantic -ST- devine -ȘT-.

O. Densusianu (1938, p. 42) explică menținerea grupului consonantic prin faptul că termenul latin ar fi pătruns în limba română mai târziu decât alți termeni latini, probabil după ce evoluția fonetică -STI + voc. > ș s-ar fi putut încheia (ceea ce nu explică tratamentul -șt-).

Al. Rosetti adaugă acestei ipoteze o constatare suplimentară. Termenul *creștin* apare în limbile balcanice – în bulgară și greacă – cu sensul „om simplu, o persoană oarecare”, pe lângă semantismul său principal „persoană de religie creștină”. Echivalența semantică dintre „creștin” și „un om oarecare” apare și în rus. *krestyanin* „țăran” (Rosetti 1986, p. 771).

3. Este cunoscut faptul că termenul care desemnează pe cel care a aderat la religia lui Iisus Hristos (lat. CHRISTIANUS – gr. *hristianós*) a luat naștere în Antiohia (în sec. I î.Cr. devenită capitala provinciei romane Syria; azi, în Turcia: *Antakya*). În *Faptele Apostolilor* (11, 26) stă scris: „în Antiohia, pentru prima oară, discipolii lui Iisus (ucenicii) au primit numele de «creștin»”⁶.

Termenul era deci dintru început exterior creștinismului: nu putea face parte din lexicul primar, necesar creștinării „neamurilor” (de fapt, la Antiohia, prin Barnabas, care-l aduce pe Saul-Paul din Tars la reuniunea apostolilor, a fost acceptată ideea propagării religiei lui Iisus Hristos și la cei care nu erau evrei, în speță la

⁶ Gerard Mordillat, Jérôme Prieur (2008, p. 29–30) atrag atenția asupra faptului că desemnarea ucenicilor drept „creștini” (gr. *kristianoii*) vine „din exterior” (între ei, apostolii se denumeau *frați*; li se spunea și *discipoli* (*discipuli*)). Dată fiind amploarea crescândă pe care o lua creștinarea mulțimilor, romanii ar fi putut fi cei care să confere ucenicilor lui Hristos numele CHRISTIANI. De bună seamă, era o denumire care avea și o conotație politică (membri ai unei confesiuni, ai unui secte de agitatori), poate chiar o ironie peiorativă, nicidecum un sens de comunitate religioasă.

cei considerați „păgâni”, precum, foarte probabil, greci din Cipru și din Cyrenaica (nordul Libiei). Altfel spus, era un metaterm oficial, poate chiar peiorativ, dar, în orice caz, nu religios. Fiind vorba de o provincie a Imperiului Roman, putem presupune că era un termen latinesc trecut, ulterior, în greaca Evangheliilor.

4. Lat. CHRISTIANUS (gr. *hristianós*) apare în nordul Peninsulei Balcanice, în spațiul danubian, în sec. IV. H. Mihăescu (1966, p. 39) îl înregistrează printre „cuvintele de origine grecească” la Niceta din Remesiana și în *Corpus inscriptionum latinorum*, III 9 508, în anul 382, considerat deci un „elenism”. De bună seamă, după cum relevă chiar autorul, tranzitul elementelor grecești prin limba latină era normal în zonele stăpânite de Imperiul Bizantin până în sec. VI (H. Mihăescu 1966, p. 40): limba „oficială” a statului și a Bisericii Orientale era, atunci, elina (greaca veche). Este vorba însă de termeni din texte literare.

5. O astfel de datare ne obligă a revizui istoria termenului românesc *creștin*. Mai întâi, trebuie să recunoaștem că ipoteza unei etimologii exclusiv latinești nu pare a se adeveri: originea termenului nu poate fi decât latino-grecească. În ceea ce privește difuzarea termenului în zonele de nord ale romanității românești, credem că O. Densusianu avea dreptate: începând dintr-un târziu sec. IX–X, după creștinarea bulgarilor (864). Ceea ce înseamnă că a pătruns din greacă în slavonă! Și, numai după aceea, din slavonă în română; probabil începând de prin sec. X, odată cu „invazia” altor termeni religioși creștini, privind organizarea Bisericii Ortodoxe nord-dunărene. Această ipoteză a fost susținută mai demult de Ilie Bărbulescu (1929) și de Ion Pătruț (1974). Ultimul, vorbind despre „vechimea relațiilor lingvistice slavo-române”, le consideră a fi început în sec. X.

În ceea ce privește datarea cronologică trebuie să ținem seama de prezența termenului în aromână: *criștinu* (*crăștinu*), ceea ce ar însemna că este vorba de un cuvânt din româna comună, care se sfârșește prin dislocarea grupului dialectal sud-dunărean (sec. IX–X). Se știe însă că, în aceste secole de după creștinarea în 864 a „țarului” Boris-Mihail (853–888) și a supușilor lui, după domnia lui Vladimir (888–893) și a lui Simeon (893–927), în nordul Dunării se extindea „Bulgaria mare”, care a permis elitelor slave *in loco* să adopte, precum bulgarii din sudul Dunării, creștinismul oriental bizantino-slav (și slavona, ca limbă de cult, nu numai ca limbă administrativă)⁷. Am putea deci lua în considerație sec. IX–X pentru a încerca să datăm apariția termenului *creștin* în limba română.

Dovada trecerii termenului prin intermediul slav(on) bulgar este transformarea -ST- > -št-. Afirmațiile lui Al. Rosetti privind prezența termenului greco-latin (sau latino-grec) în Peninsula Balcanică vin să confirme această ipoteză. Și,

⁷ Consecințe ale dominării slavonei în documente oficiale apar chiar în denumirea Valahiei: *Țara Românească*, în care apare o formă de genitiv-atributiv (*românească* în loc de *a românilor*; cf. *slugi boierești, id est* ale boierului), este un calc după slav. *Vlaška zemlya* (Niculescu 2003, p. 109-110).

bineînțeleș, decriptează fraza lui O. Densusianu: *ce mot fut introduit plus tard dans la langue* (roumaine). Ceea ce am presupus și noi în 1992 (vezi acum Niculescu 1999, 2006). Trebuie însă specificat și faptul că termenul *creștin* este puțin frecvent în textele românești din sec. XVI (Dimitrescu 1978, p. 142, atestă câte o singură apariție în codicele și psaltirile rotacizante, dar se înmulțesc atestările în textele Coresi, în special în *Cazania* din 1581). DLR, s.v. menționează că termenul apare „și în funcție adjectivală”. (*Creștin* este întrebuințat mai frecvent în textele din sec. XVII.)

6. *Creștin* atestă trecerea *culturii* creștine primare (*nu* a creștinismului original) prin filtru slav. Nu dispunem de indicii privind terminologia latină extinsă, începând din sec. IV–V, în vestul domeniului daco-roman – Banat, Transilvania –, ceea ce noi am considerat ca o *a doua* creștinare. Prof. Cesare Alzati ne informează că, pentru a-i denumi pe adepții religiei lui Iisus Hristos, în cultura teologică latină, se foloseau termenii *catechumenes* (de origine grecească) și *fideles* (latin). Bineînțeleș, nu apar asemenea termeni tardivi culți în creștinismul românesc.

Pentru spațiul romanității românești aflat sub dominația cultural-teologică a Greciei (Al. Rosetti afirma, cu dreptate, că în Orient, în Peninsula Balcanică, „cine se creștina se greciza”!), gr. *hristianós* – probabil termenul original neotestamentar – este singurul termen utilizat (în limba vorbită și în scrierile teologice). Este însă de menționat, așa cum am mai arătat, că gr. *hristianós* a fost generat de lat. CHRISTIANUS, care trebuie să fi fost, inițial, în latină, denumirea romanilor din provincia Syria, dată comunităților iudeo-creștine.

Altfel spus, într-o limbă (sau limbaj) greco-latin trebuie căutată originea termenului de care ne ocupăm. Ceea ce relevă, încă o dată (dacă mai e nevoie!), existența, în zonele orientale ale romanității, a unei limbi în care se întrepătrund latinitatea și grecoitatea, Roma și Bizanțul. Am arătat, în lucrări anterioare, că aceasta a avut și alte rezultate – cel puțin în domeniul lexical (al creștinismului).

Nu în zadar noi am fost *creștini* înainte de a fi „dacoromani” și, desigur, români!

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

- Alzati 2007 = Cesare Alzati, *Profilo storico religioso dello spazio religioso romeno*, în *Chiesa e cultura nell'Est europeo*. A cura di A. Rocucci, Milano, 2007.
- Bărbulescu 1929 = Ilie Bărbulescu, *Individualitatea limbii române și elementele slave vechi*, București, 1929.
- Densusianu 1938 = O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, vol. II. *Le seizième siècle*, Paris, Ernest Leroux, 1914–1938.
- Dimitrescu 1973 = Florica Dimitrescu, *Contribuții la istoria limbii române vechi*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1973.
- Mordillat, Prieur = Gerald Mordillat, Jérôme Prieur, *Jésus sans Jésus. Le christianisme de l'Empire romain*, Paris, Seuil, 2008.
- Mihăescu 1966 = Haralambie Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române până în secolul al XV-lea*, București, Editura Academiei RSR, 1966.

- Niculescu 1999, 2003 = Alexandru Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, vol. 3, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 1999; vol. 4, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2003.
- Niculescu 2006 = Alexandru Niculescu, *L'altra latinità*, Verona, Edizioni Fiorini, 2006.
- Pătruț 1974 = I. Pătruț, *Studii de limba română și slavistică*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1974.
- PO = *Palia de la Orăștie. 1581–1582*. Ediție îngrijită de Viorica Pamfil, București, Editura Academiei RSR, 1968.
- REW = W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1935.
- Rosetti 1977 = *Mélanges linguistiques*, București, Editura Univers, 1977.
- Rosetti 1983 = *Études de linguistique générale*, București, Editura Univers, 1983, 515 p.
- Rosetti 1985 = A. Rosetti, *La linguistique balkanique, suivie par Le nouveau en linguistique dans l'œuvre de A. Rosetti*, București, Editura Univers, 1985.
- Rosetti 1986 = *Istoria limbii române, I. De la origini până la începutul secolului al XVII-lea*. Ediție definitivă, [București], Editura Științifică și Enciclopedică, 1986.
- TDRG = H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, vol. I–III, București, 1903, 1911, 1924.

ASPECTS DU LATIN CHRÉTIEN ROUMAIN

(Résumé)

L'auteur essaie de trouver quelques éléments lexicaux qui caractérisent le latin chrétien transmis en roumain. Ce serait une contribution – qui pourrait être continuée – à ce que Christine Mohrmann a appelé le *latin chrétien*, surtout occidental. Le roumain a suivi une autre voie de la latinité: la latinité orientale, voire la gréco-latinité (que l'auteur a essayé d'examiner dans *Individualitatea limbii române*, 4, 2003).

Le roum. *suflet* < lat. SUFFLĪTUS est un premier exemple. Le sens que le roumain attribue à ce terme correspond au gr. *pneuma*, au sl. *dux* (roum. *duh*), c'est-à-dire „le souffle divin primordial, créateur”. Les langues romanes occidentales partent d'un sens plus concret: „souffler sur une chose” (alle. *blasen*).

En ce qui concerne le deuxième terme (roum. *creștin*), l'auteur souligne le passage du latin CHRISTIANUS des origines apostoliques – dans une province de l'Empire Romain – au gr. *christianós* des Évangiles. Du grec, le terme est passé chez les Slaves, après leur christianisation, et du slave au roumain, après l'entrée des Roumains dans la culture théologique orientale gréco-slavonne.

Le terme *creștin* confirme ce passage par le slave méridional (vieux-slave) avec le groupe consonantique *-št-*. Il faut aussi souligner que le terme *creștin* est un cultisme intégré bien ultérieurement en roumain (comme le considérait aussi O. Densusianu).

*Università degli Studi
Istituto di Filologia Romanza
Udine, Via Mazzini, 3
Italia*